

Територіальний устрій української автономії в березні–жовтні 1917 р.: російський, український, польський погляд

Проблема самовизначення українського народу, що розв'язувалася після Лютого 1917 р., природно, мала найпервинніший і водночас найважливіший зріз – територіальний. Справа полягала не лише в тому, що модерний образ української нації, виплеканий інтелігенцією, потребував “територіалізації”. Можливе набуття тієї чи іншої території новоствореною українською державністю (нехай і в формі автономії) значною мірою передвизначало її потенціал і змінювало співвідношення сил між новоствореними націоналізмами – польським, російським та українським. Гостроти цій ситуації додавало те, що перші два перебравли на себе своєрідний “політико-історичний спір за Україну”, що його вели традиційні польська та російська еліти протягом ХІХ ст. (пізніший радянсько-польський конфлікт 1920 р. та підходи до української проблеми, продемонстровані в його ході обома сторонами, зрештою, несуть на собі відбиття цього давнього спору). В 1917 р. їм уже доводилося мати справу не з маленькою купкою інтелігентів-“українофілів” на фоні несформованої етнографічної маси селян, а з потужним масовим рухом, що переживав розквіт (за справедливою оцінкою А. Каппелера). І мав загально визнане керівництво в особі Центральної Ради. Оскільки кожен із цих трьох суб'єктів політики в Сх. Європі не надто вже довіряв решті двом (для цього існувало більш ніж достатньо підстав історичного порядку), територіальні спори між ними завжди відображали ледь приховану напругу у взаємних відносинах (здається, що таке поняття як “добра воля” зовсім не властиве політикам того часу). А також – зміни в реальному співвідношенні сил, зокрема – неухильний розпад центральної російської влади в особі Тимчасового уряду та поступальну динаміку українського руху. Звертає на себе увагу той факт, що й уряд, і кадетсько-меншовицько-есерівська коаліція, що його підпирала, звернулися до територіальних аспектів українського питання досить пізно – лише в кінці травня 1917 р., реагуючи на відому “Доповідну записку” Центральної Ради (представлену кабінетові кн. Є. Львова в середині травня). Причому реакція виявилася вочевидь не адекватною масштабіві питання. Показово, що “звернення Української Центральної Ради” (малася на увазі та сама “Доповідна записка”) поставили на розгляд лише 30 травня, лише в кінці повістки денного засідання уряду (10-м пунктом), та й то – “серед усних зауважень міністра внутрішніх справ” [21, арк. 23]. Справу передали, як відомо, на розгляд юридичної наради при уряді, що являло собою апробовану вже форму бюрократичного затягування проблеми. В числі іншого уряд не мав позиції і щодо територіальних меж України – звернемо увагу хоча б на зауваження майбутнього глави уряду, а в той час військового міністра О. Керенського, якому незабаром (29 червня 1917 р.) випадууть нелегкі переговори в Києві з Центральною Радою: “навіть територія неясна”. І Всеросійський з'їзд Рад, який відкрився 16 червня, теж не вніс суттєвої новизни в розуміння питання, хоч і продемонстрував більшу чутливість лівого соціалістичного крила російської еліти до національного питання загалом, українського – зокрема. Пропозиція урядові – увійти в згоду з Центральною Радою на предмет створення “тимчасового органу для розробки начал автономного устрою краю” [14, 236] – саме зафіксувала відсутність змістовного бачення

проблеми, хоч і мала непросту мотивацію. Постійним і визначальним складником позиції обох цих угруповань – ліберально-центристського та лівого – було т. зв. “непредрешенчество”, згідно з яким найвищою компетенцією для розв’язання всіх головних проблем демократичної Росії надіялись Установчі Збори (щоправда, з не визначеним терміном скликання). Те, що українське питання має саме загально-російську вагу, публічно зазначив кн. Є. Львов на початку червня. Тому “уряд ні в якому разі не дасть згоди на українські притязання до Установчих Зборів,” заявив він у бесіді з київським панросійським націоналістом В. Шульгіним, демонстративно розрекламованій пресою [10]. Водночас ліберали та їхня провідна партія – кадети (під новомодною назвою Партія народної свободи) взагалі прохолодно ставилися до самого “національного принципу” територіального поділу Росії. VIII з’їзд ПНС, який працював у столиці Росії саме напередодні прибуття першої делегації Центральної Ради (зі згаданою вже “Доповідною запискою”) (9–12 травня) взагалі його відкинув, віддавши перевагу чисто територіальним засадам набуття автономії – її суб’єктами мали стати переобрані губернські та обласні земства. Для специфічних же національно-культурних потреб народів, на думку доповідача з’їзду Ф. Кокошкіна, було достатньо й персональної екстериторіальної автономії. Й на наступному IX з’їзді ПНС, що зібрався вже після липневої кризи, в доповіді Б. Нольде “національно-територіальний принцип” знову дістав негативну оцінку [18]. В лоні російського соціалізму він, здавалося, знаходив розуміння і в усякому разі сприймався без від’ємного ригоризму. Право неросійських народів на самовизначення аж до територіального відокремлення стало загальним місцем програмних резолюцій партій цього спрямування й логічно дістало визнання I Все-російського з’їзду Рад. Однак на практиці ряд чинників зводили його до чистої декларації: психологічна інерція культурного домінування в тих чи інших національних регіонах, поєднана з т. зв. класовим підходом до національного питання та побоюванням міжнаціональних конфліктів. Свою роль – і далеко не найкращу – зіграли й політичні зобов’язання по коаліції з кадетами. В сумі позиція російської еліти щодо територіального самовизначення України надалі набула характеру ситуативної доганяючої реакції на поступ українського руху. І поєднала в собі декілька компонентів. Насамперед, йшлося про територіальне звуження української автономії. Найбільш відверто це намагання проступило у відомій історикам “Тимчасовій інструкції Генеральному Секретаріату”, опублікованій 5 серпня 1917 р., яка насправді лише відлунювала “точку зору кадетських кіл з українського питання”, висловлену 1 серпня відомим нам уже Ф. Кокошкіним [19]. Від “української області” віднімалися 4 губернії з найвищими торгово-економічними потенціалами і з найменш значним кількісним переважанням етнічних українців (Таврійська, Катеринославська, Харківська, Херсонська). На місцях подібний підхід знаходив, щонайменш, розуміння в російського партійного політикуму. Так, пропозиції фракції українських соціал-демократів у Катеринославській міській думі стосовно включення губернії до складу України були 12 жовтня дружно відкинуті російськими соціалістами – до більшовиків включно [4, арк. 184, 192]. Можна згадати в даному контексті й довгу історію протистояння “українізації” загальноросійських партій Одеси та інших міст Півдня. Уже в 20-х числах травня їхня міжпартійна нарада в Одесі (за участю лише лівих партій) відмежувалася від тих “буржуазних націоналістичних партій”, які “виявляють центробіжні сепаратні устремління” [11]. Через місяць виконкоми впливових в Одесі Рад робітничих,

солдатських та офіцерських депутатів, керованих тими ж партіями, фактично усунулися від офіційного заявлення власної позиції щодо автономії України [9]. Цілком солідарний підхід продемонструвала й Одеська, соціалістична за складом, Дума. У своїй ухвалі 31 жовтня 1917 р. вона “завбачливо” підкреслила, що визначення кордонів, меж тих чи інших утворень належить до виключної компетенції Всеросійських Установчих Зборів. Коли ж у III Універсалі Центральна Рада заявила про свої наміри поширити суверенітет Української Народної Республіки й на губернії, “вилучені” “Тимчасовою інструкцією”, окремі політичні кола в південному регіоні зайняли відверто обструкціоністську позицію. “Та обставина, що населення Херсонської губернії досі не висловилося з питання про українізацію, не дає змоги визнати Центральну Раду. Тому-то більшовики відстоюють принцип визнання Центральної Ради для всієї України, але не для Херсонської губернії”, – говорив, наприклад, більшовицький лідер Д. Рuzер, виступаючи 14 листопада 1917 р. на об’єднаному засіданні виконкомів Рад та ін. громадських організацій [13, с. 238]. Ці слова можна розглядати й як пролог до майбутньої “Чорноморської Республіки”. В ще одній “вилученій” губернії – Харківській – ситуація характеризувалася протистоянням. Однією з його сторін стала губернська Рада селянських депутатів, яка ще 31 липня окремою резолюцією визнала владу Центральної Ради [24, арк. 112–113]. Таке рішення стало можливим завдяки порозумінню між місцевими російською та українською есерівськими організаціями (домінуючими в селянському русі Харківщини), яке намітилося ще в березні й дістало логічне продовження у федералістських ухилах II Південноросійського обласного з’їзду ПСР наприкінці липня [8]. Такий варіант можна розглядати радше як виняток, ніж правило. Він, однак, не знаходив підтримки у впливовій Раді робітничих та солдатських депутатів Харкова, що не визнавала належність краю до України. По-своєму логічною стала її різка реакція на III Універсал – у формі резолюції протесту “проти анексії Харкова та частини Донбасу Радою” [7]. Інший момент цієї ж резолюції (від 24 листопада) – про визнання влади лише Рад – дав життя ще одній республіці на території України – т.зв. Кривдонбасу.

Окреслена нами щойно позиція вела де-факто до позбавлення української автономії її індустріального потенціалу та звичної торгово-транспортної інфраструктури, в основному закріпленої на порти Причорномор’я. А отже – й до девальвації майбутньої української державності.

Звичайно, щодо решти 5-ти губерній, що їх – згідно з буквою “Тимчасової інструкції” – уряд вирішив вважати “Україною” (Київська, Волинська, Подільська, Полтавська та Чернігівська губ.), подібний підхід не спрацьовував, хоча б тому, що їхню “етнографічну українськість” годі було заперечувати (за даними перепису населення 1897 р., в них розмовляло українською мовою в середньому 75% населення – що, втім, було нижче відповідних показників по Харківщині – 81% і не набагато вище по Катеринославщині (69%)), а значить – право на автономію. Показово, наприклад, що при анкетуванні, проведеному кадетською газетою “Полтавський день” в др. половині червня на предмет ставлення до українського питання, жодна з організацій загальноросійських партій, які діяли в цьому губернському місті, не висловилася проти автономії України (крім кадетів) [15; 16; 17]. Місцева Рада робітничих та солдатських депутатів теж майже одноставно підтримала I Універсал [6, арк. 24–26]. Схожу позицію зайняли (точніше – змушені були зайняти) й київські організації цих самих партій, причому включно з

кадетами. Щоправда, вона супроводжувалася різноманітними застереженнями на кшталт “непотрібної поспішності в справі автономії” чи забезпечення інтересів нацменшин (на які ніхто й не посягав).

Тому щодо даного регіону було обрано лінію на позбавлення його нормального національно-територіального представництва та реальних механізмів відстоювання інтересів. Дослідники (на жаль, лише українські) вже безліч разів коментували положення “Тимчасової інструкції”, які, за точним висловом того ж Ф. Кокошкіна (в ранзі голови Юридичної комісії уряду), залишали Генеральному Секретаріатові Центральної Ради лише “право представництва центральної влади, а зовсім не право правління” [19]. Цілий ряд життєво важливих сфер – залізниця, засоби зв’язку, юстиція, військова справа – просто вилучалися з компетенції київського уряду.

Менш відомий ще один документ, який проливає світло на справжній стан справ, – доповідна записка урядового комісара в справах України П. Стебницького (кадета за партійною належністю), датована 25 вересня 1917 р. В ній, зокрема, ставилося питання про правове унормування становища Генерального Секретаріату, бо ж, виявляється, його не існувало навіть через більш ніж півтора місяця після появи “Тимчасової інструкції.” А тому, продовжував автор записки, “місцева адміністрація не вважає для себе обов’язковим погоджувати свої дії з наявністю та видами нового обласного органу управління” [22, арк. 1]. Ясніше не скажеш! Зазначимо, що тут теж не обійшлося без “стримуючих впливів” місцевих філій російських партій. Так, коли в Центральній Раді все-таки пройшла ухвала про скликання Українських Установчих Зборів (10–11 жовтня), вочевидь, спрямована на розблокування описаної щойно “патової” ситуації, обласний комітет ПСР терміново “прореагував” протестуючою резолюцією, терміново надісланою до канцелярії Тимчасового уряду [23, арк. 41–44]. Вожаки російських есерів встигли “забути” навіть постанови власної обласної конференції (8 травня в Києві), у яких “доцільність національно-територіальної автономії” пов’язувалася, зокрема, з “наявністю достатньої внутрішньої організації даного народу” [3]. Додамо, що деструктивна тактика, обрана російською есерівською організацією даного регіону, зовсім не становила якийсь виняток, а скоріш навпаки, відповідала своєрідному негласному кодексові політичної поведінки російської політичної еліти в Україні. Все, на що вона спромоглася в аспекті українського державотворення до Жовтневого перевороту в Петрограді, вміщувалося в острахи, застереження, окрики та протести – без того конструктиву, на який могла бути спроможною ця еліта, враховуючи її потенціал.

На відміну від “общероссов”, позиція польської політичної еліти – як у самій Україні, так і за її межами – щодо географії української автономії та її територіального устрою протягом 1917 р. залишалася стриманою і в усякому разі – значно менш окресленою. Лише після Холмського з’їзду наприкінці серпня 1917 р., який підтвердив українську належність цієї західної околиці Волині, в самій Центральній Раді активізувалися дискусії між українською більшістю та представниками “польшизни” щодо територіального розмежування на заході України [29]. Однак навіть тоді більшість поляків (зокрема, це стосується соціалістів) продовжувала діяти в “єдиному руслі з українською демократією” [30, 294], що, звичайно, дозволяло уникати зайвої напруги в даному досить “болючому” питанні.

Взагалі ж, складається враження, що польські політичні кола та їхнє об'єднання в Україні – створений 19 березня 1917 р. Польський Комітет Виконавчий на Русі (далі – ПКВ) – в той момент ще не були готові до розгорнутої відповіді на нього. Польські соціалістичні партії й їхні фракції в Центральній Раді зберігали мовчанку з цього приводу. Ліберали ж – ендеція – висловлювалися по-різному. Зокрема, Є. Старчевський – лідер Польського демократичного централу (який утворився після розколу на з'їзді ПКВ 6 липня 1917 р.) визнавав права Польщі лише на “околиці з населенням русинським на захід від Бугу та Сяну” [31, 165–166], в той час як інші, маючи на увазі власні ж концепції “східних кресів” та культурно-цивілізаційної місії поляків вкупі зі старими претензіями на українське Правобережжя [28, 1–3; 32, 7–8], поки що обмежувалися загальними заявами про етнографічний принцип формування кордонів у майбутньому. А на поточний момент – концепцією т. зв. “внутрішньої автономії” поляків, яка в територіальному плані мала обійняти ту ж саму “п'ятірку” губерній, що була окреслена. “Тимчасовою інструкцією” [30, 265; 2]. Зі змістовної точки зору, вона нагадувала популярні в той час доктрини національно-персональної автономії. Очевидно, що польсько-український територіальний спір ще був попереду. Як і польське державотворення. Саме неясність його перспектив в 1917 р. не в останню чергу стримувала територіальні апетити польських політиків.

В цьому логічному зв'язку настала черга поставити питання: а що ж третя сторона – українці? Доводиться констатувати як факт, що, незважаючи на чималі етнографічні напрацювання (за рік до революції в столиці Росії вийшов фундаментальний двотомник [27], багатий на різноманітний статистичний матеріал з україністики, включаючи й географію розселення українців), політики з українських партій Центральної Ради довгий час залишали невизначеними свої територіальні притязання. Деякий час, на весні 1917 р., вони заявляли лише про етнографічний підхід до розмежування та суверенний арбітраж Всеросійських Установчих Зборів в даному питанні. В цьому ж дусі орієнтувалися й їхні численні прихильники на місцях. Так, в ухвалі Одеського обласного з'їзду селян-хліборобів (6–8 квітня) ставилася вимога “повної автономії України”, при тому, однак, що “межі” автономії мали бути затверджені Всеросійською Конституантою [5]. Навряд чи такий підхід виглядав переконливим у “проблемному” регіоні. В тексті “Доповідної записки”, направленої Центральною Радою урядові в середині травня 1917 р., теж нічого не говорилося стосовно географії майбутньої автономії. Що, звичайно ж, було слабким місцем документу, вміло обіграним петроградськими політиками та бюрократами. Лише влітку 1917 р., зустрівшись із кваліфікованою протидією опонентів, українська сторона стала більш чітко формулювати свої вимоги, маневруючи та виявляючи готовність до компромісів. За деякими даними (які потребують уточнень), уже на переговорах у Києві (28–29 червня) делегації Центральної Ради та Тимчасового уряду досягли усної (!?) домовленості стосовно “дев'ятки” губерній з переважаючим українським населенням, що мали утворити майбутню українську автономію. А в своєму інтерв'ю для преси на початку серпня голова Генерального Секретаріату В. Винниченко висловив готовність поступитися Таврією, 4-ма північними повітами Чернігівщини (населеними переважно росіянами) та українською Бесарабією (малася на увазі її південна частина) [19]. Ціну цим домовленостям та заявам відміряли кадетські юристи своєю “Тимчасовою інструкцією”.

Зауважимо, що сама Центральна Рада, відверто принижена згаданим щойно документом, зі свого боку, не запропонувала якихось ініціатив та політико-правових механізмів, які йшли б у руслі національно-територіальної консолідації майбутньої автономії. Постанова її VI сесії щодо “Інструкції” фактично оминула увагою територіальний аспект [1]. Щоправда, в якості можливого альтернативного варіанту на сесії пропонувався референдум” населення всієї етнографічної України.” Однак, за свідченням одного з депутатів – відомого поета Г. Михайличенка, ця ідея знайшла підтримку тільки в частини однієї з фракцій – українських есерів, – “в межах якої й померла” [20]. Тодішній український політикум на ділі не виявляв готовності до рішучих радикальних дій.

В такому разі процес територіальної “добудови” майбутньої автономії надалі набув переважно стихійного характеру, будучи лише фрагментарно керованим та стимульованим діяльністю місцевих структур Центральної Ради – її інструкторів-організаторів, партій, “селянських спілок”, “просвіт.” Він виражався в постановах різних з’їздів, маніфестацій із вимогою приєднання до України. Головним чином йдеться, звичайно, про масові зібрання селянства, яке слугувало головною опорою Центральної Ради. Уже на початку вересня відповідну ухвалу виніс Катеринославський губернський селянський з’їзд [12]. Приблизно з кінця вересня 1917 р. “українізаційні” тенденції стали набирати силу і в найпівденнішій губернії – Херсонській, де прибічники Центральної Ради залишалися досить нечисленими ще влітку 1917 р., й приступили до своєї регіональної консолідації лише наприкінці червня, після проголошення I Універсалу Центральної Ради. В 20-х числах вересня за приєднання до України виступили делегати Херсонського повітового селянського з’їзду [26, арк. 29], а незабаром такі ж з’їзди ще 3-х повітів – Єлисаветградського, Олександрійського та Ананьївського. “Стихійна українська хвиля докотилася вже й сюди,” – ця образна фраза зі звіту Єлисаветградського повітового інструктора Центральної Ради [25, арк. 88] доволі точно передає доміную політичних змін.

При всій своїй значимості – а йшлося про волевиявлення селянства – основи тодішнього суспільства – подібні ухвали не могли замінити загальнодержавних легітимних форм самовизначення, яких бракувало. Час для “збирання земель українських” Центральна Рада втратила. Її III Універсал (від 20 листопада 1917 р.), де практично вперше публічно окреслені територіальні контури Української Народної Республіки, став політичним жестом навздогін подіям. Так стався ще один історичний парадокс: територіальне визначення української державності дісталася в спадщину її противникам в 1917 р. – більшовикам.

Література

1. Вісті з Української Центральної Ради (Київ). – 1917. – №22–23.
2. Волинь (Житомир). – 1917. – 28 квітня.
3. Воля народа (Петроград). – 1917. – 14 мая.
4. Державний архів Дніпропетровської області, ф. 469, оп. 1, спр. 1
5. Державний архів Одеської області. – Фонд листівок. – № 1260.
6. Державний архів Полтавської області, ф. 1057, оп. 1, спр. 6.
7. Донецкий пролетарий (Харьков). – 1917. – 9 декабря.
8. Земля и воля (Харьков). – 1917. – 28 июля.
9. Известия Одесского Совета рабочих депутатов и представителей армии и флота (Одесса). – 1917. – 20 июня.

10. Киевская мысль (Киев). – 1917. – 2 июня.
11. Крестьянин и рабочий (Одесса). – 1917. – 24 мая.
12. Крестьянский союз (Екатеринослав). – 1917. – 2 сентября.
13. Летопись революции (Харьков). – 1931. – № 1–2.
14. Первый Всероссийский съезд Советов: Стенографический отчет. – Т. 2. – М.; Л., 1931.
15. Полтавский день (Полтава). – 1917. – 27 июня.
16. Полтавский день (Полтава). – 1917. – 29 июня.
17. Полтавский день (Полтава). – 1917. – 3 июля.
18. Речь (Петроград). – 1917. – 8 августа.
19. Русское слово (Киев). – 1917. – 15 августа.
20. Труд и воля (Харьков). – 1917. – 30 августа.
21. Центральний державний архів вищих органів влади та управління Російської федерації (далі – ЦДАВО РФ), ф. 1779, оп. 1, спр. 9.
22. ЦДАВО РФ, ф. 1779, оп. 1, спр. 209.
23. ЦДАВО РФ, ф. 1779, оп. 1, спр. 296.
24. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОУ), ф. 1400, оп. 1, спр. 1.
25. ЦДАВОУ, ф. 1115, оп. 1, спр. 38.
26. ЦДАВОУ, ф. 3156, оп. 1, спр. 29.
27. Украинский народ в его прошлом и настоящем: У 2 т. – Пг., 1916.
28. Bartoszewicz J. Na Rusi polski stan posiadania. – Kijow, 1917.
29. Dziennik Kijowski. – 1917. – № 204.
30. Jablonski H. Polska autonomia narodowa na Ukrainie 1917–1918 // Pisma wybrane. Z rozważan o II Rzeczy Pospolitej. – Wrocław, 1987.
31. Starczewski E. Ku odbudowie. – Kijow, 1917. – S.165–166.
32. Nalecz-Dobrowolski M. Polski lud a cresy wschodnie. – 1917.

А.Г. Нітченко

Комплексний підхід до вивчення проблем регіональної історії в період революції 1917 р.

На сьогодні регіональна історія – один із найперспективніших методів вивчення вітчизняної історії. Ще завдяки зусиллям М. Грушевського у 20-ті рр. почала втілюватись у життя концепція “історичного районознавства”, витоки якої він вбачав в історико-географічному підході до вивчення історії М. Костомарова та В. Антоновича. Але в радянській історіографії регіональна історія неминуче ставала другорядним додатком всеросійської (тобто – столичної) історії, утиснутої в спрощені лєнінські шаблони*. Поява краєзнавчих робіт із проблем революції на Чернігівщині: В.К. Щербакова., З. Табакова, С.М. Королівського, М.А. Рубач, Н.І. Супруненко, П.І. Гарчева, А.І. Левенка, В.І. Черноуса, В.Ф. Шевченка, Є.Є. Маленка, Т.Д. Бондаря та дисертації В.Г. Федоренка були приречені селек-

* Симптоматично, що в монументальній “Історії Великого Жовтня” І. І. Мінца подіям у провінції відведено приблизно десяту долю тексту, а специфіці регіональних процесів уваги практично не приділяється. Те ж саме можна стверджувати про сотню робіт, виданих радянськими істориками з проблем повсякденності революційної пори.